

73.01/09

СКУЛЬПТУРА ЯК МИСТЕЦТВО ДОТИКУ

Гоголь В. Д. Скульптура як мистецтво дотику. У статті розглядається досвід осмислення тактильних форм скульптурної пластики, спрямованих на сприйняття людьми з вадами зору та незрячих людей. Такий досвід виконання творів пластичного мистецтва розширює творчий діапазон скульптора і доповнює новими образними та пластичними формами, виводить творчість митця за межі традиційної скульптури, долучає до цього процесу неповносправних людей. У публікації розглядаються дві форми залучення незрячих людей до мистецтва скульптури. Перша з них передбачає створення скульптурами-професіоналами за спеціальними вимогами скульптур для тактильного сприйняття та їх експонування з можливістю відвідання експозиції незрячими. Друга форма пропонує прилучати незрячих до процесу створення скульптур на спеціалізованих майстер-класах. Зазначені форми залучення неповносправних до мистецтва розвивають та розширюють традиційні рамки скульптурних практик, демонструють їхню гуманну та соціально значиму сутність. Тактильні властивості скульптури демонструють широкий спектр візуальних форматворчих засобів, які відкривають світ мистецтва для незрячих, розширюють спектр емоційного впливу на цю замкнуту соціальну групу, залучаючи її до повноцінного життя.

Ключові слова: скульптура, пластика, тактильне мистецтво, тач-арт, мистецтво для незрячих.

Гоголь В. Д. Скульптура как искусство прикосновения. В статье рассматривается опыт осмысления тактильных форм скульптурной пластики, направленных на восприятие людьми с нарушениями зрения и незрячих людей. Такой опыт исполнения произведений пластического искусства расширяет творческий диапазон скульптора и дополняет новыми образными и пластическими формами, выводит творчество художника за пределы традиционной скульптуры, приближает к этому процессу инвалидов по зрению. В публикации рассматриваются две формы привлечения незрячих людей к искусству скульптуры. Первая из них предусматривает создание скульптурами-профессионалами по специальным требованиям скульптур для тактильного восприятия и их экспонирование с возможностью посещения экспозиции незрячими. Вторая форма предлагает приближение незрячих к процессу соз-

дання скульптур на специализированных мастер-классах. Указанные формы привлечения инвалидов к искусству развивают и расширяют традиционные рамки скульптурных практик, демонстрируют их гуманную и социально значимую сущность. Тактильные свойства скульптуры демонстрируют широкий спектр визуальных формообразующих средств, которые открывают мир искусства для незрячих и расширяют спектр эмоционального воздействия на эту замкнутую социальную группу, привлекая ее к полноценной жизни.

Ключевые слова: скульптура, пластика, тактильное искусство, тач-арт, искусство для незрячих.

Gogol V. Sculpture as art of touch. In the article the experience of understanding forms of tactile sculpture, creation of which is aimed at people's perceptions of visually impaired and blind people. Experience implementation of tactile sculpture expands the creative range, supplementing it with new forms, displays the work of artists beyond the traditional sculpture and adds to the process of disabled people. Today the efforts of individual artists and a art associations aimed at erasing barriers between the blind man and the works of visual art. Today artists try to open the world of art for the visually impaired. To invite blind people to creating artwork, needed special education programs. This is only possible through touch, tactile sensations. Such attempts in addition to therapeutic effect also perform function destruction of some stereotypes and taboos, including basic — prohibition is to touch the exhibits in museum. Modern museum institutions seek new forms of contacts viewer with art. Acquaintance with art of sculpture by touch, is the main and basic for people with low vision and is an innovative method of perception of traditional visual arts. Some steps towards people with visual impairments make themselves artists.

This publication is devoted to two forms of involvement blind people to the art of sculpture. The first one involves the creating sculptures with special requirements for tactile perception and to their perception in exposure, which provides the opportunity to visit blind people the exhibition. For a blind person acquaintance with the sculpture through touch is a completely new experience in understanding the world. This world is no longer treated obstacle, and its richness and diversity starts perceived by as process research materials (stone, metal, wood plastics, etc.), forms and textures. With the new tactile sensations and emotions blind people immersed in the boundless world of imagination. The world around us through the art of touch becomes more accessible and understandable. This is a modern, interesting and necessary idea of creating exhibitions that which would combine world of blind people and sighted. Such museum or gallery destroys the stereotypes and allows us to understand and evaluate art works through tactile sensation. Absent in blind peoples perception of forms through light and shade require in the authors new methods of reproduction through sculpture world around us in its diversity. Among the examples of successful involvement blind to the world of art is the creation of "Gallery through touch" in the Regional Museum in the Stalowa Wola in Poland. Author of this idea is director of the Museum Lucyna Mizera.

Рецензент статті: Дибя Ю., доктор архітектури, доцент кафедри реставрації архітектурної та мистецької спадщини, Національний університет "Львівська політехніка"

The second form offers invite blind people to the process of creating sculptures in specialized workshops. These forms of involvement of disabled people in the arts developing and expanding outside traditional sculptural practice and demonstrating their human, social and humanistic character. Ability to work on the sculpture gives blind people a sense of usefulness, returns interest to life and revives the feeling of necessity. Particularly successful is art project involving the blind which create sculptural works. These plein air for blind already for more than a decade are held at the Centre of Polish Sculpture in Oronsco Masovian Voivodeship in Poland. The head of the project is Ryszard Stryjecki. Given the fact that the blind can not work with solid materials and sharp tools, most affordables way for them to create sculptures is modeling in clay. Blind author is a creator. However, it does not have practical skills, knowledge of about style, trends and fashion. Blind author is mostly unfamiliar with classical examples of sculpture, doesn't know her figurative language, and often for the first time faced with such a phenomenon as art sculpture. His only motivation is the need of creation of sculpture, attempts to express themselves and reveal their capabilities on a subconscious level, without the help of language. The works of blind sculptors already take place in art.

Tactile properties sculpture exhibit a wide range of visual tools that open up the world of art for the blind, expand horizons of emotional impact this closed social group, to return them to normal life. The traditional main function of monumental and decorative art including sculpture, is the formation of the spatial environment through upbringing visual perception and aesthetic tastes, now is — and by using tactile properties. In the richness of genres and types of contemporary sculpture there is the kind that is designed for perception of touch, mostly — people with low vision and blind people. These sculptures require not only special review, but the use of specific technologies, shapes and textures for blind peo, to improve their sense of form and become an active factor in their socialization. Many of these new types of sculptures are performed on special sculpture symposiums and workshops for the blind people. Art sculptures also gives an opportunity blind people to realize the creative potential. Fulfilling sculpture in clay blind man realizes itself and thus blurs the verge between worlds blind and sighted. The involvement of professional sculptors in these events brings together participants in a harmonious creative community.

Keywords: *sculpture, plastic, tactile art, touch-art, art for the blind.*

*О, если бы вернуть и зрячих пальцев стыд,
И выпуклую радость узнавань.
Я так боюсь рыданья Аонид,
Гумана, звона и зиянья.*

О. Мандельштам, «Ласточка»

Постановка проблеми. Скульптура є важливим, різноманітним у проявах та професійно складним візуальним видом образотворчого мистецтва. Звичний характер експонування скульпту-

ри на міських площах та вулицях і у виставкових залах до недавнього часу залишався недоступним для сприйняття незрячими людьми та людьми з вадами зору. Сучасне гуманне відношення до неповносправних людей ставить нові вимоги перед мистецтвом, зокрема змінює й розширює образний, пластичний та типологічний ряд скульптури. Сьогодні трансформується звичне розуміння скульптури як монументального мистецтва, розрахованого лише на візуальне сприйняття. Скульптура відкриває цілком нові форми її сприйняття, експонування та творення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Ми сприймаємо й вивчаємо світ, головним чином, за допомогою зору. Як вважають фахівці, очима людина сприймає більше ніж 70% інформації з навколишнього середовища. Коли йдеться про спілкування з деякими областями мистецтва, ці відсотки стрімко зростають. Якщо музику, аудіотексти книг та радіопередачі сприймають на слух, то візуальні мистецтва виявляються повністю недоступними незрячим людям. Соціальна ізоляція громадян із вадами зору простежується у найрізноманітніших проявах і є фактично своєрідною формою дискримінації. Байдуже ставлення суспільства до проблем людей із обмеженими можливостями почало змінюватися в епоху Просвітництва. Ці зміни відображено в трактаті Дені Дідро «Лист про сліпих, призначений зрячим» [3]. Цей філософський твір є одним із небагатьох документів епохи, що звертаються до практик тактильності на протигагу «тоталітаризму» оптичної парадигми [1; 5].

Сьогодні зусилля окремих митців та нечисленних художніх об'єднань спрямовуються на стирання бар'єрів між незрячою людиною та творами візуального мистецтва. Художники намагаються відкрити світ мистецтва для людей із вадами зору. Аби прилучити незрячих до мистецтва, замало мистецьких освітніх програм, важливо також залучити цих людей до процесу створення художніх творів через дотик, тактильні відчуття. Такі спроби крім пізнавального ефекту виконують і терапевтичні функції, руйнують певні стереотипи та музейні табу, серед яких основною є заборона торкатися до експонатів.

Сучасні музейні заклади шукають новітні форми контакту глядача з мистецтвом. Ознайомлення через дотик, основне для осіб із вадами зору, є новаторським методом сприйняття традиційних візуальних мистецтв. Певні кроки назустріч людям із вадами зору роблять і самі митці. Умовним часом зародження тактильного мистецтва, тач-арту (від англ. *touch art*), можна вважати 1911 р., коли італійський художник та скульптор-футурист Умберто Боччіоні (1882–1916) створив тактильну композицію із заліза, порцеляни, глини та жіночого волосся під назвою «Злиття голови і вікна» (*Fusione di una testa e di una finestra*) (рис. 1). У задумі Боччіоні специфічно тактильна функція цієї роботи ще чітко

не відокремилася від візуальної. У 1921 р. італійський футурист Філіппо Марінетті виступив із маніфестом «Тактилізм», де назвав Боччіоні тактилістом і своїм попередником. Тактилізм не отримав тоді практичного розвитку, проте дав поштовх для формулювання ідеї мистецтва для незрячих. В області тактильного мистецтва експериментував також американський художник японського походження Ай-О (Ay-O), який з 1962 р. примкнув до міжнародного художнього руху Fluxus. Характерним експонатом митця, відомим у багатьох варіаціях, є «Тактильна коробка» (Tactile Box) — картонна коробка з отвором (рис. 2). За задумом автора, рука відвідувача експозиції занурювалася в неї і обмацувала щось невідоме й загадкове. Разові експерименти з тактильними творами робили й інші митці. Нові теоретичні проєкції тактильного мистецтва як самостійного різновиду з'явилися наприкінці ХХ ст. [7].

Мета статті. Метою даного дослідження є ознайомлення ширшого кола читачів із новітніми способами виконання скульптури, призначеної для тактильного сприйняття незрячими людьми, із проблемами її експонування та практикою залучення людей з вадами зору до процесу виконання скульптурних творів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Найдоступнішим для сприйняття незрячими видом візуального мистецтва є скульптура. Поверхня скульптурних творів — різноманітна за формами та фактурами: вона може бути випуклою чи вгнутою, гладкою чи шорсткою, теплою чи холодною тощо. Ці відчуття, що сприймаються через дотик, є цілком іншими у досвіді відвідувача виставки, ніж при традиційному візуальному знайомстві з твором мистецтва. Для авторів така творча практика, пов'язана з тактильним сприйняттям, створює цілком нові проблеми та вимагає по-новому поглянути на роль матеріалів, технік та технологій, призначених для створення скульптури.

Скульптура, призначена для тактильного сприйняття та дослідження незрячими, вимагає від її автора загостреної уваги до матеріалу та особливих умінь і навиків у створенні художнього образу. Розміри, форми та фактури тактильної скульптури мають донести до відвідувача цілісний задум автора, розкрити її зміст та ідею у всій повноті. Особливу увагу слід приділити розмірам твору, він має бути доступним для нефрагментованого, цілісного сприйняття. Для цього розміри роботи повинні бути приблизно співмірними з об'єктами людини, аби скульптуру можна було обхопити при потребі, щоби зрозуміти як цілісний твір. Тут доречно згадати філософську притчу про слона і сліпих мудреців. У різних варіантах притчі декілька незрячих людей (чи людей, що перебувають у темряві) обмацують слона, аби зрозуміти, що він собою являє. Кожен із них вивчає якусь одну з частин тіла слона, наприклад хобот, бивень, ногу чи хвіст. Згодом кожен

описує слона по-різному, але жодна з характеристик насправді не є вірною. У деяких варіантах цієї притчі незрячі починають доповнювати опис один одного і разом складають повний опис реального слона [6] (рис. 3).

Наведена філософська аналогія демонструє всю складність досягнення незрячими скульптурної пластики та наочно виявляє проблеми, що постають перед скульптором, котрий створює скульптуру, призначену до тактильного сприйняття. Дотик до скульптури, знайомство з новими пластичними формами дають можливість незрячій людині не тільки пізнати й відчутти вишуканість, завершеність, гармонійність та досконалість мистецтва, а й сформувати у цієї людини цілком нові естетичні відчуття та емоції аж до захоплення творчим дійством та виникнення бажання творити самій.

Для незрячої людини знайомство зі скульптурою через дотик є цілком новим досвідом у пізнанні навколишнього світу. Цей світ перестає трактуватися як перешкода, а його багатство та різноманіття починають сприйматися через опанування матеріалів (камінь, метал, дерево, пластмаса тощо), форм та фактур. За допомогою уяви нові тактильні емоції занурюють незрячих у безмежний світ фантазії. Навколишній світ через мистецтво дотику стає доступнішим та зрозумілішим.

З іншого боку, й людині, котра бачить, також нелегко досягнути світ незрячих. Для нас важливо зрозуміти, чи може людина з непрацюючою зоровою системою, для якої недоступне візуальне сприйняття, не лише пізнавати, а й відтворювати навколишній світ мистецькими засобами. Практика показує, що так! Люди з вадами зору мають сильний потяг до прекрасного. Очевидно, що замилювання творчістю закладено в людини на генному рівні. Сьогодні у культурно-мистецькому середовищі все відчутніше стає потреба не лише допомогти цим людям у повсякденному житті, а й зреалізувати себе у мистецтві. Так назріла новітня, цікава й потрібна ідея створення виставок, які б зближували світ незрячих зі світом зрячих. Саме така галерея руйнує основний музейний стереотип недоторканості експонатів і дозволяє зрозуміти та оцінити твори мистецтва через тактильні відчуття. Недоступне для незрячих сприйняття форми через світлотінь вимагає від авторів нових пластичних методів відтворення оточуючого нас матеріального світу у його різноманітті.

Серед вдалих прикладів залучення незрячих до світу мистецтва — створення «Галереї через дотик» у Регіональному музеї в Стальовій Волі Підкарпатського воєводства у Польщі. Автором цієї ідеї є директор музею п. Люцина Мізера. Музей виступив ініціатором створення комплексного художньо-освітнього проєкту, адресованого, насамперед, людям, які не можуть користуватися зоровими відчуттями. Здійснення художньо-освітнього проєкту створює умови справжнього залучення

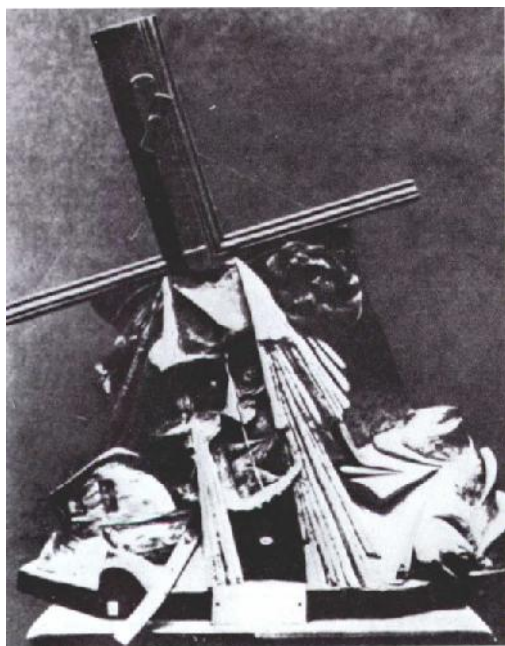

Рис. 1. Умберто Боччіоні. «Злиття голови і вікна» (*Fusione di una testa e di una finestra*). 1911 р.

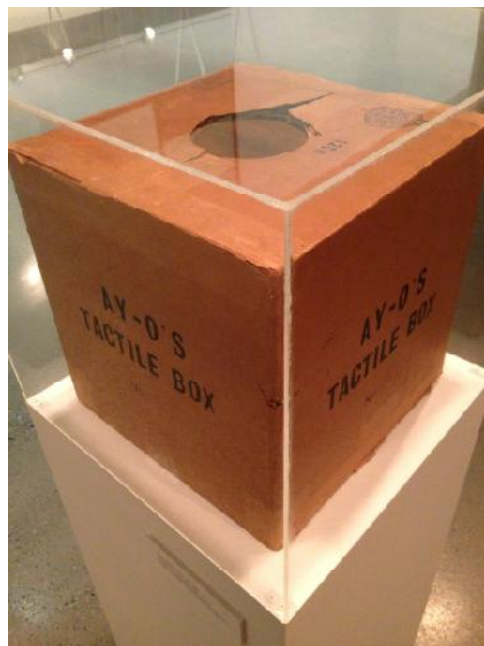

Рис. 2. Ай-О. «Тактильна коробка» (*Tactile Box*) № 25. 1964 р.

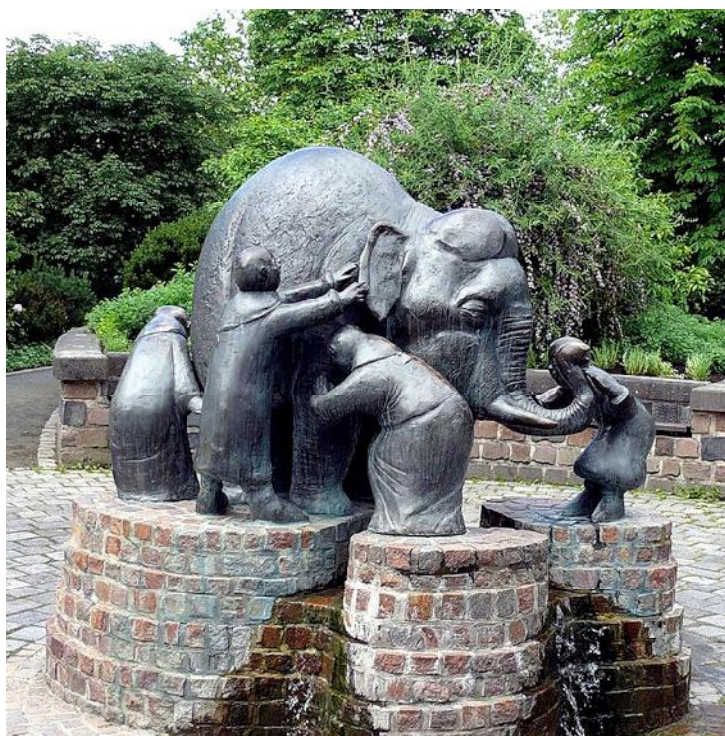

Рис. 3. «Фонтан сліпих». Парк Rheinaue. Бонн, Німеччина.

Рис. 4. Василь Гоголь. «Королевна» (*Krolewna*). Стальова Воля. 2007 р.

Рис. 5. Ришард Стриєцькі. «Структура дійсності» (Struktura rzeczywistości). Стальова Воля. 2008 р.

Рис. 7. Генрик Ковальчик. «Вилонська вежа I» (Wieża Babel I). Ороńско. 1997 р.

Рис. 6. Дмитро Забелін. «Через дотик» (Przez dotyk). Стальова Воля. 2008 р.

Рис. 8. Славомир Павелек. «Чоловічо-жіноча композиція» (Kompozycja damsko-męska). Ороńско. 2002 р.

сліпих людей до мистецтва. Основною складовою цієї мистецької акції є постійна пленерна експозиція скульптурних творів, організована спеціально для сприйняття сліпих людей та людей, що погано бачать [10; 11; 13] (рис. 4, 5, 6). Що, звичайно, не обмежує можливість відвідування цієї експозиції зрячими, повносправними людьми. Тут важливим є саме контакт незрячих та зрячих людей, їхнє живе й безпосереднє спілкування. Таке відношення до формування експозиції ліквідує соціальні бар'єри, наводить мости порозуміння між людьми та робить людей добрішими [8]. Експозиція «Галереї через дотик» формується з творів, виконаних на скульптурному симпозиумі, колектив якого складають польські та українські скульптори-професіонали. Координаторами пленеру з польської сторони був Я. Паск, а з української — В. Гоголь [2].

Слід також брати до уваги, що загострення тактильних відчуттів незрячими дає їм можливість відчувати певні нюанси кольорової та тональної гам. А загострений слух допомагає осягнути просторові відчуття і динаміку руху. До того ж, ці здібності можна розвивати, що створює можливості для творчої реалізації самих незрячих. Прилучення до мистецтва та творчого процесу стає для незрячих своєрідним «синдромом міленійного перелому», тобто переходом у нову якість. Адже робота над скульптурним твором нерідко стає для незрячого автора дорогою з dna розпачу, безнадійності та упокорення долі. Можливість творити дає відчуття потрібності, суспільної придатності, повертає зацікавлення до життя та реанімує відчуття повносправності. Трактатування процесу творення скульптури незрячими як прозріння ілюструє притча про хромця та сліпця, представлена у давньоукраїнських джерелах у трьох варіантах. За притчею, хромець — це людське тіло, а сліпець — душа. Чудесне зцілення та прозріння трактуються як духовне оновлення людини та її пробудження до життя [4]. Незрячі люди не можуть жити осторонь від суспільства. Ми потрібні їм, а вони потрібні нам. Цей зв'язок робить також і нас кращими, добрішими й духовно багатшими.

Особливо вдалим мистецьким проектом є залучення самих незрячих до створення скульптурних творів. Такі пленери для незрячих уже більше десяти років відбуваються у Центрі польської скульптури в Оронському Мазовецького воєводства в Польщі. Керівником цього проекту є відомий польський скульптор Ришард Стриєцький. Із огляду на те, що незрячі не можуть працювати з твердими матеріалами, з гострими й ріжучими інструментами, найдоступнішим для цих людей способом виконання скульптури є ліплення в глині. Незрячий автор є особливим творцем. Йому часто невідомі не лише практичні навички, а й інформація про стилі, тенденції та модні течії. Незрячий автор здебільшого незнайомий із класичними зразками скульптури, не знає її образної мови, а часто — уперше стикається з таким мистецьким явищем як скульптура.

Єдиною мотивацією тут є потреба творення, самовираження та оголошення оточенню невідомих досі можливостей на підсвідомому рівні, довербальному рівні. Внутрішня експресія незрячих скульпторів уже займає своє доволі вагоме місце в мистецтві [9; 12; 14; 15] (рис. 7, 8). Критерієм оцінки скульптурних творів, виконаних незрячими, є, звичайно, не професіоналізм чи екстравагантність авторів або академічні параметри самих робіт, а живі емоції від процесу сприйняття і творення нової якості, від процесу роздумування над мистецтвом скульптури нашої епохи, в якій є місце для людей із вадами зору.

Висновки. Традиційна основна функція монументально-декоративного мистецтва, зокрема й скульптури, що полягає у формуванні просторового середовища та вихованні через візуальне сприйняття у глядача естетичних навичок і смаків, доповнюється нині її тактильними властивостями. У багатстві жанрів і типів пластики сучасної скульптури з'являються такі її види, що призначаються для сприйняття на дотик переважно людьми з вадами зору та сліпими людьми. Такі скульптурні твори вимагають не лише спеціалізованого експонування, а й застосування незвичних для скульптора пластичних засобів, призначених для дотику сліпими, засобів, що загострюють відчуття ними форми і стають активним фактором їхньої соціалізації. Багато з таких новітніх видів пластики виконуються на спеціальних скульптурних симпозиумах та майстер-класах. Мистецтво скульптури також дає можливість реалізувати творчий потенціал незрячих людей. Виконуючи скульптурний твір у глині, незряча людина самовиражається й, тим самим, стирає грані зі зрячою домінуючою більшістю. Залучення скульпторів-професіоналів до таких практик зближує світ зрячих і незрячих та об'єднує їх у гармонійну, чутливу й доброзичливу цілісність.

Література:

1. Батаева Е. В. Визуальные концепты французского Просвещения [Електронний ресурс] / Е. В. Батаева // Гуманітарний часопис. — Х., 2012. — № 2. — С. 50–54. — Режим доступу: http://dspace.nua.kharkov.ua/jspui/bitstream/123456789/547/1/gumc_2012_2_10.pdf — Назва з екрану.
2. Гоголь В. Мистецтво, що сприймається дотиком [Текст] / Василь Гоголь // Україна–Польща : історична спадщина і суспільна свідомість. — Львів, 2015. — Вип. 8. — С. 326–329.
3. Дидро Д. Письмо о слепых, предназначенное зрячим. [Електронний ресурс] / Д. Дидро. — Режим доступу : http://www.bim-bad.ru/docs/didro_pismo.pdf. — Назва з екрану.
4. Мостова Л. Архетипи «Притчі про сліпця і хромця» Кирила Туровського [Текст] / Л. Мостова // Історико-літературний журнал. — Одеса, 2009. — № 16. — С. 296–300.
5. Очеретяный Г. А. Summa topologiae (рецензия на книгу: Савчук В. В. Топологическая рефлексия. — М.: «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2012. — 416 с.) [Електронний ресурс] / Г. А. Очеретяный // Политическая концептология. — Ростов-на-Дону, 2012. — № 4. — С. 168–173. — Режим доступу : <http://politconcept.sfedu.ru/2012.4/11.pdf>. — Назва з екрану.

6. Слепые и слон [Электронный ресурс] / Идрис Шах // Сказки дервишей. — С. 9. — Режим доступа: https://vk.com/doc3125830_426412587?hash=1d62473bd14665f20c&dl=8b82124b72b6a3f5ae. — Назва з екрану.
7. Эпштейн М. Н. Тактильное искусство // Философия тела / М. Н. Эпштейн. Тело свободы / Г. Л. Тульчинский. — СПб., 2006. — С. 39–40.
8. Gogol W. Świat poprzez sztukę dotyku staje się bardziej dostępny / Wasyl Gogol // Galeria przez dotyk. Katalog poplenerowej wystawy rzeźby. — Stalowa Wola, 2007. — Ed. 2. — S. 20–22.
9. Hniedziewicz M. Rzeźba głuchoniewidomych / Magdalena Hniedziewicz // Rzeźba głuchoniewidomych. — Warszawa, 2003. — S. 9–10.
10. Pajek J. Oglądać nie patrząc / Jarosław Pajek // Galeria przez dotyk. Katalog poplenerowej wystawy rzeźby. — Stalowa Wola, 2007. — S. 3–6.
11. Pajek J. Kamienne wtajemniczenie / Jarosław Pajek // Galeria przez dotyk. Katalog poplenerowej wystawy rzeźby. — Stalowa Wola, 2007. — Ed. 2. — S. 11–13.
12. Podsiadły A. Widzieć przez sztukę... / Anna Podsiadły // Rzeźba głuchoniewidomych. — Warszawa, 2008. — S. 7–8.
13. Szlązak A. Poczucie sztuki / Anna Szlązak / A. Szlązak // Galeria przez dotyk. Katalog poplenerowej wystawy rzeźby. — Stalowa Wola, 2007. — Ed. 2. — S. 5–6.
14. Stryjecki R. Czy Ogłosimy upadłość / Ryszard Stryjecki // Rzeźba głuchoniewidomych. — Warszawa, 2003. — S. 4–8.
15. Stryjecki R. Fenomen głuchoniewidomych / Ryszard Stryjecki // Rzeźba głuchoniewidomych. — Warszawa, 2008. — S. 4–6.
3. Didro D. Pis'mo o slepyh, prednaznachennoe zrzachim. Available at : http://www.bim-bad.ru/docs/didro_pismo.pdf.
4. Mostova L. Arkhetypy «Prytchi pro sliptsya i khrom tsya» Kyryla Turovs'koho. Istoryko-literaturnyy zhurnal. Odesa, 2009, № 16, pp. 296–300.
5. Ocheretjanyj G. A. Summa topologiae (recenzija na knigu: Savchuk V. V. Topologicheskaja refleksija. Moscow, «Kanon+» ROOI «Reabilitacija», 2012, 416 p.). Politicheskaja konceptologija. Rostov-na-Donu, 2012, № 4, pp. 168–173. Available at : <http://politconcept.sfedu.ru/2012.4/11.pdf>.
6. Idris Shah. Slepye i slon. Skazki dervishej. p. 9. — Available at : https://vk.com/doc3125830_426412587?hash=1d62473bd14665f20c&dl=8b82124b72b6a3f5ae.
7. Jepshtejn M. N. Takti'noe iskusstvo // Filosofija tela. M. N. Jepshtejn, Telo svobody. G. L. Tul'chinskij. SPb., 2006. — pp. 39–40.
8. Gogol W. Świat poprzez sztukę dotyku staje się bardziej dostępny / Wasyl Gogol // Galeria przez dotyk. Katalog poplenerowej wystawy rzeźby. — Stalowa Wola, 2007. — Ed. 2. — pp. 20–22.
9. Hniedziewicz M. Rzeźba głuchoniewidomych. Rzeźba głuchoniewidomych. Warszawa, 2003, S. 9–10.
10. Pajek J. Oglądać nie patrząc / Jarosław Pajek // Galeria przez dotyk. Katalog poplenerowej wystawy rzeźby. — Stalowa Wola, 2007. — S. 3–6.
11. Pajek J. Kamienne wtajemniczenie / Jarosław Pajek // Galeria przez dotyk. Katalog poplenerowej wystawy rzeźby. — Stalowa Wola, 2007. — Ed. 2. — S. 11–13.
12. Podsiadły A. Widzieć przez sztukę... / Anna Podsiadły // Rzeźba głuchoniewidomych. — Warszawa, 2008. — S. 7–8.
13. Szlązak A. Poczucie sztuki / Anna Szlązak / A. Szlązak // Galeria przez dotyk. Katalog poplenerowej wystawy rzeźby. — Stalowa Wola, 2007. — Ed. 2. — S. 5–6.
14. Stryjecki R. Czy Ogłosimy upadłość / Ryszard Stryjecki // Rzeźba głuchoniewidomych. — Warszawa, 2003. — S. 4–8.
15. Stryjecki R. Fenomen głuchoniewidomych / Ryszard Stryjecki // Rzeźba głuchoniewidomych. — Warszawa, 2008. — S. 4–6.

References:

1. Bataeva E. V. Vizual'nye koncepty francuzskogo. Gumanitarnij chasopis. H., 2012, № 2, pp. 50–54. Available at : http://dspace.nua.kharkov.ua/jspui/bitstream/123456789/547/1/gumc_2012_2_10.pdf.
2. Hohol' V. Mystetstvo, shcho spryymayet'sya dotykom. Ukrayina-Pol'shcha : istorychna spadshchyna i suspil'na svidomist'. L'viv, 2015. Vol. 8, pp. 326–329.